

Oorlogsslachtoffers?

Ziekte en dood in Zutphen tijdens de Eerste Wereldoorlog

Rob Kammelar

Nederland bleef neutraal tijdens de Eerste Wereldoorlog. Het leed van de miljoenen gedode of verminkte soldaten en burgers in de oorlogvoerende landen bleef ons bespaard. Toch vielen er in ons land wel degelijk oorlogsslachtoffers, voornamelijk onder de burgerbevolking. Honderden opvarenden van de Nederlandse koopvaardij- en visserijvloot kwamen om, toen hun schepen door Duitse oorlogsbodems tot zinken werden gebracht. Aan onze grenzen vielen tientallen doden, voornamelijk smokkelaars. Doodgeschoten door Nederlandse grensbewakers of blijven hangen in de elektrische draadversperring die België hermetisch moest afsluiten.

Maar er is nog een andere, veel grotere groep Nederlandse slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog. Dat zijn de duizenden verborgen doden. Zij vielen niet door wapengeweld, maar stierven voortijdig, doordat de levensomstandigheden in Nederland heel moeilijk waren geworden. In welke mate kreeg de Zutphense bevolking daarmee te maken?

Schraalhans in Nederland

Naarmate de Grote Oorlog voortduurde, werden ook in ons land de levensomstandigheden grimmiger. Er ontstond grote schaarste aan dagelijkse voedingsmiddelen, brandstoffen en allerlei andere artikelen, waaronder zeep. De regering voerde distributie en rantsoenering in. Gestandaardiseerde producten, zoals *regeringsbrood* en *eenheidsworst*, moesten helpen de schaarse goederen zo eerlijk mogelijk te verdelen. Over het *regeringsbrood* werd in alle toonaarden geklaagd. De regering had bepaald dat 100 kilogram meel minstens 150 kilogram brood moest opleveren. Daardoor kon het deeg niet voldoende worden afgebakken, zodat het brood 'te nat' bleef. Het was vaak klef en ongaar. Daardoor beschimmelde het snel of er kwam leng in.¹ Ook smaakte het vaak raar door bijmengingen van rijstebloem, aardappelmeel e.d., die behalve de bakaard ook de smaak niet ten goede kwamen. Groot-schalige hongersnood heeft ons land niet ge-

kend, maar wel leden – vooral in de laatste twee oorlogsjaren – grote bevolkingsgroepen aan ondervoeding. De Centrale Gezondheidsraad te Den Haag ontkende na de oorlog dat er van ondervoeding sprake was geweest. Dit standpunt werd meteen fel bestreden door de

Wegens de distributiewet van 1916 had de regering – en met name minister Posthuma – het zwaar te verduren in de publieke opinie. Spotprent door L. Jordaan in *De Notenkraker* 17 juni 1916.

Nederlandse Maatschappij van Geneeskunde en ook in latere jaren is de juistheid van die stelling sterk in twijfel getrokken.² Individuele artsen in den lande rapporteerden eveneens het tegendeel.³

Door het tekort aan brandstoffen zaten mensen 's winters zonder verwarming, maar ook het koken van de warme maaltijd en het doen van de wekelijkse was werden er ernstig door bemoeilijkt. Dat laatste veroorzaakte, samen met het schrijnende tekort aan zeep dat in 1917 ontstond, algemeen een verslechtering van de persoonlijke hygiëne en de reinheid in en om het huis.⁴ Hierdoor staken infectieziekten de kop op. Roodvonk, difterie en buiktyfus namen onrustbarend toe. Mede door de slechte voedingstoestand stierven meer mensen aan deze ziektes dan gewoonlijk. Ook werd een toenemende sterfte aan tuberculose, dat toen nog een volksziekte was, geconstateerd.⁵ Bovenop deze malaise

Protestdemonstratie op het 's Gravenhof tegen de nijpende voedselschaarste, juli 1917. (Stedelijke Musea Zutphen)

teisterde vanaf juli 1918 de Spaanse griep ons land. Wat merkte de bevolking van Zutphen van dit alles?

Distributie

In februari 1917 werd de voedselrantsoenering ingevoerd. Alle dagelijkse voedingsmiddelen werden gerantsoeneerd en waren alleen op de bon verkrijgbaar. Het broodrantsoen was 200 gram per persoon per dag. Vlees was er nauwelijks. De zeer krappe voedselrantsoenen leidden op verschillende plaatsen in het land tot 'honger'-demonstraties en relletjes. Ook in Zutphen werd gedemonstreerd. Daarnaast was de voeding eentonig en vaak slecht bereid ten gevolge van het brandstoffentekort.

Soms was de kwaliteit van de gedistribue-

eerde levensmiddelen ondermaats. Zo werd enkele malen een wagonlading aardappelen afgekeurd en ook een partij varkensvlees bleek ongeschikt voor menselijke consumptie. Nergens wordt vermeld dat die afgekeurde partijen meteen vervangen werden, zodat de Zutphenaren vermoedelijk nog eens extra hun buikriem moesten aanhalen.

De nood was hoog en dat vereiste ongebruikelijke maatregelen. Daarom ging de gemeente er toe over gemeentegronden in kleine percelen aan inwoners te verpachten voor f2,= per jaar voor een stukje van een are. De belangstelling was groot. Niet minder dan 288 perceeltjes werden uitgegeven. Menigeen kon zo de karig gerantsoeneerde dagelijkse voeding van het eigen gezin, familie en bureu aanvullen met zelf verbouwde aardappelen, groenten, peulvruchten e.d.

Grote zorg was er over de voeding voor zieken en zwakken. Voor hen waren weliswaar extra middelen en ruimere rantsoenen voorzien, maar die moesten via de huisartsen worden aangevraagd. Al snel was het aantal aanvragen zo groot, dat er twijfel ontstond of al die verzoeken terecht waren. Een vertrouwenscommissie van twee niet-praktiserende artsen van het krankzinnigengesticht moest er op toe zien dat de schaarse middelen terecht kwamen bij wie het werkelijk nodig hadden.

Hoe krap het soms was blijkt uit enkele voorbeelden. In 1918 werden in Zutphen 49.720 eieren gedistribueerd. Dat is gemiddeld 2½ ei per inwoner over het hele jaar! Het rantsoen voor varkensvlees (50 gram p.p.p.w.) was nooit beschikbaar. In 1918 kon slechts 12.700 kg varkensvlees (d.i. incl. 9.000 kg spek) gedistribueerd worden. Dat komt neer op 13 gram per inwoner per week. Met de rundvleesvoorziening was het iets beter gesteld. Gemiddeld was er voor iedere Zutphenaar 186 gram vlees – net geen 2 ons! – per week beschikbaar.

Of de voortdurend krappe en eentonige voeding geleid heeft tot bevolkingsbrede ondervoeding in Zutphen valt niet meer uit te maken. De nood is hier vermoedelijk minder hoog geweest dan in de grote steden. En ongetwijfeld zal de pijn niet gelijk verdeeld zijn geweest over alle bevolkingsgroepen. Zutphen kende toen een brede sociale bovenlaag en een welvarende middenstand. De arbeidersstand leefde echter maar net boven de armoedegrens, doordat de lonen in Zutphen relatief laag waren.⁶ Ook was er een aanzienlijke onderlaag van armen en behoeftigen, die waren aangewezen op kerkelijke en particuliere liefdadigheid.⁷

Iedereen kreeg levensmiddelenbonnen, maar dat betekende niet dat iedereen dan ook vlees of andere levensmiddelen kon kopen. Er moest – ook met bon – gewoon voor betaald worden. Voor veel mensen bleef vlees – ondanks de door de regering vastgestelde maximumprijzen – onbetaalbaar.

Er bestond een zwarte markt. Weliswaar werd daar van overheidswege hard tegen opgetreden, maar wie geld had, kon buiten de distributie om wel eens aan iets extra's

Minister van Landbouw F.E. Posthuma was verantwoordelijk voor de levensmiddelendistributie. Zijn taak was niet gemakkelijk. Hij kreeg enorm veel kritiek te verduren en was het mikpunt van talloze spotprenten en -liedjes. Tekening door Albert Hahn in De Notenkraker 13 januari 1917.

In de jaren 1917/1918 kon de huisvrouw alleen maar dromen van voldoende levensmiddelen, brandstoffen, zeep en tal van andere producten voor haar gezin. Aan werkelijk alles was gebrek. Ansichtkaart 1918. (collectie auteur)

komen. Mede daardoor zullen de betere standen de voedselschaarste makkelijker het hoofd hebben kunnen bieden dan arbeidersgezinnen, werklozen, gezinnen aan de onderkant van de maatschappij, zieken en zwakken, die het ook onder normale omstandigheden toch al veel moeilijker hadden.

Zeepgebrek, hygiëne & ziekte

In de loop van 1917 ontstond er een ernstig tekort aan zeep. Eerst ging zachte zeep (kleding- en beddengoedwas) op de bon, later ook toiletzeep (lichaamsverzorging), harde zeep (boenen en schrobben, vaatwas) en alle andere zeepartikelen.⁸ De zeeprantsoenen waren uiterst karig en werden voortdurend naar beneden bijgesteld. Het rantsoen voor

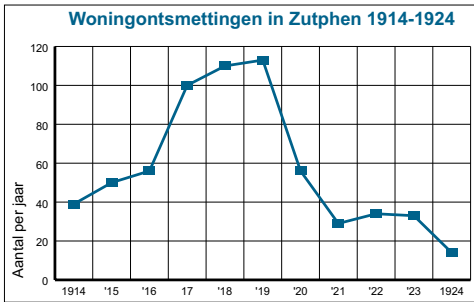
zachte (groene) zeep was 250 gram per persoon per maand. Er werden maximum prijzen vastgesteld, maar minvermogenden konden zich zelfs dat karige rantsoen niet altijd veroorloven. Voor arbeidersgezinnen, waar veel gewassen moest worden vanwege het vuilmakende werk en de vaak grote gezinnen, was het zeeptekort rampzalig.

In 1918 kreeg het Zutphense distributiebeprijf 40.790 kilogram zachte zeep te verdelen, ofwel ca. 170 gram p.p.p.m., veel minder dus dan het van regeringswege vastgestelde rantsoen. Daarnaast waren er 29.700 pakjes zeepoeder à 500 gram beschikbaar en 118.390 stukken harde huishoudzeep à 125 gram. In theorie kon elke Zutphenaar daardoor nog eens gemiddeld ca. 125 gram zeep per maand kopen. Maar de leveringen kwamen onregelmatig af en de winkeliers waren snel uitverkocht. Zelfs wie zeepbonnen had én geld om te betalen, viste soms toch achter het net. Dat was aanleiding voor de directeur van het distributiebureau, P.J. Tadema, om de volgende, nogal aandoenlijke oproep aan de bevolking te doen:⁹ *“In het belang eener goede verdeling worden de meergegoeden uitgenoodigd uitsluitend toiletzeep te koop en de huishoudzeep over te laten aan personen die de zeep beslist nodig hebben.”* Of het geholpen heeft? We kunnen er alleen maar naar gissen. Toen er in januari 1919 weer kleine partijtjes zeepoeder, huishoudzeep en toiletzeep beschikbaar waren, werden de ‘mindergegoeden’ in de gelegenheid gesteld als eersten te kopen. Hoe het distributiebeprijf en de winkeliers dat organiseerden en controleerden, vermelden de annalen niet.

Veel ‘mindergegoeden’ woonden nog onder erbarmelijke omstandigheden. Grote gezinnen huisden in kleine, vochtige woningen, zonder riolering en zonder waterleiding. Vooral in de Polsbroek waren onhygiënische toestanden schering en inslag,¹⁰ maar ook in

het Barlhezekwartier kwamen door armoede en overbevolking slechte woonsituaties veel voor.¹¹ Mensen in dergelijke omstandigheden trof de zeepnood extra hard.

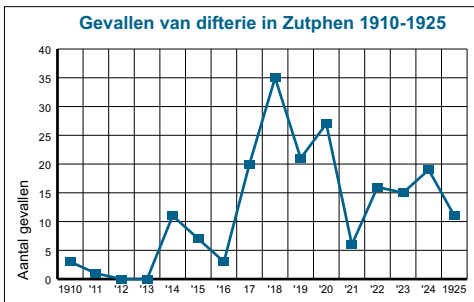
Hoewel een direct oorzakelijk verband met de zeepnood strikt genomen niet (meer) te bewijzen is, is de dramatische toename van het aantal woningontsmettingen door de gemeentelijke ontsmettingsdienst in deze jaren veelzeggend (zie fig.1).

Figuur 1. Aantal woningontsmettingen per jaar in Zutphen in de periode 1911-1924. Opvallend zijn de enorme aantallen in de jaren 1917-1919.

Opvallend is de enorme toename in 1917 – het jaar waarin de zeepschaarste nadrukkelijk voelbaar werd – ten opzichte van het jaar daarvoor, toen er nog volop zeep verkrijgbaar was. Voor de oorlog was tuberculose de belangrijkste reden voor woningontsmetting. In de jaren 1917-1920 verschoof dat naar de bacteriële infectieziektes buiktyfus, roodvonk en difterie. Vooral difterie en roodvonk ver-

Figuur 2. Gevallen van difterie (links) en roodvonk in Zutphen in de periode 1910-1925. Opvallend zijn de hoge aantallen in de jaren 1917-1919.

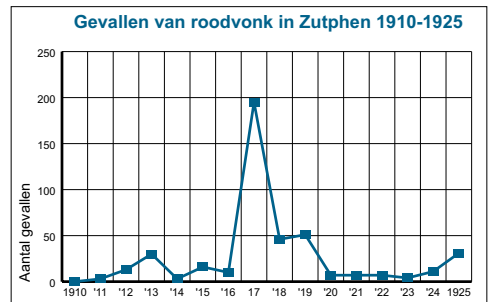
toonden vanaf 1917 een enorme toename, om na 1919 weer geleidelijk af te nemen.

Sterftecijfers

Al sinds het derde kwart van de 19^e eeuw neemt in Nederland de levensverwachting toe. Dat is een gevolg van de medische en maatschappelijke vooruitgang. Meer kennis van hygiëne, adequatere behandeling van ziekten, aanleg van riolering en waterleiding, betere woningen, betere arbeidsomstandigheden leiden er toe dat mensen langer leven.¹²

Ook in Zutphen worden de mensen ouder en dat weerspiegelt zich in de afname van het jaarlijkse sterftecijfer (zie figuur 3). Omstreeks 1905 stierven er jaarlijks ongeveer 17 mensen per duizend inwoners, in 1925 is dat geleidelijk afgenomen naar ongeveer 11. Echter tijdens de periode van de Eerste Wereldoorlog treedt er een scherpe trendbreuk op. Vooral de sterftecijfers van de jaren 1917 en 1918 zijn opvallend hoog. Bij een ongestoord dalende trend zou het sterftecijfer in deze jaren op ongeveer 13,5 uitgekomen zijn. In werkelijkheid was het hoger dan 17. Het lijkt er dus op dat de ‘oorlogsomstandigheden’ hun tol hebben geëist van de Zutphense bevolking.

De sterftecijfers in figuur 3 zijn in promillen van de totale bevolking. Om hoeveel sterfge-

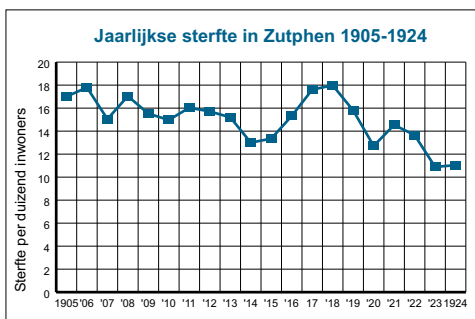

vallen ging dat concreet? In 1917 en 1918 overleden er 325 resp. 335 personen. Dat is aanzienlijk meer dan in de laatste vooroorlogse jaren 1913 en 1914,¹³ toen er resp. 278 en 241 mensen overleden. Bij ongestoorde voortzetting van de dalende trend hadden we in 1917 en 1918 elk ongeveer 255 sterfgevallen kunnen verwachten. Dat betekent dus dat er in de periode 1917-1918 ongeveer 150 Zutphenaren voortijdig zijn overleden, meer dan waarschijnlijk ten gevolge van de beroerde levensomstandigheden toen. Wie dit lot heeft getroffen, weten we natuurlijk niet. Wel weten we dat de ‘slachtoffers’ voornamelijk onder de volwassen bevolking vielen. De zuigelingensterfte (tot 1 jaar) en kindersterfte (tot 5 jaar) waren in de jaren 1915 – 1919 niet abnormaal hoog. Overigens zijn in het aantal van 150 sterfgevallen ook begrepen de slachtoffers van de Spaanse griep.

Spaanse griep

Bovenop de malaise ten gevolge van de algemene schaarste sloeg vanaf medio 1918 de Spaanse griep toe in ons land. In Zutphen maakte alleen de griep (*influenza*) minstens 33 slachtoffers. Met de griep gepaard gaande ernstige luchtweginfecties en longontsteking kostten nog eens 43 mensen het leven.¹⁴ Nauwkeurige gegevens van na november 1918 over de griep hebben we niet. Landelijk was de epidemie toen op zijn hoogtepunt. Dat ook in Zutphen de zwaarste griepgolf al in december 1918 voorbij was, wordt aannemelijk door de cijfers van de provincie Gelderland als geheel. In november stierven er 1129 Gelderlanders aan de griep, in december nog ‘slechts’ 217. In de maanden daarna nam het aantal griepdoden snel af.¹⁵

Toen de griep was uitgewoed en de bevoorradings van Nederland in de loop van 1919 weer op gang was gekomen, ging het met de gezondheid van de Nederlanders snel beter. Ook de gezondheid van de Zutphense bevol-

Figuur 3. Sterfte per duizend inwoners in Zutphen in de jaren 1905-1925

king herstelde zich snel. De daling van het sterftecijfer, zoals die al ruim voor de oorlog was begonnen, zette verder door (zie figuur 3).

Na honderd jaar

De gemeentelijke gezondheidscommissie leek zich, net als de Centrale Gezondheidsraad in Den Haag, allesbehalve ongerust te maken over de situatie. In haar jaarverslag 1917 schreef ze “*Omtrent den algemeenen gezondheidstoestand zijn geen bijzondere mededeelingen te doen; factoren die daarop een goeden of slechten invloed hebben gehad, zijn niet op te geven.*” In haar verslag over 1918 herhaalde de commissie deze bewering woordelijk.¹⁶

Had de lokale gezondheidscommissie gelijk? Nu er op de kop af honderd jaren verstreken zijn, kunnen we objectiever naar de cijfers kijken. En dan zien we dat er misschien toch meer aan de hand was dan de gezondheidscommissie kon of wilde verklaren. Er lijken in Zutphen met name in de jaren 1917 en 1918 wel degelijk tientallen mensen meer te zijn overleden dan normaal, nog afgezien van de extra sterfte door de Spaanse griep. Waarom meldde de gezondheidscommissie dat niet? Stond ze te dicht op de gebeurtenissen? Beschikte ze niet over alle informatie om een goed en afgewogen oordeel te geven? Of wilde ze de Zutphense bevolking – bestuurders en inwoners – niet ongerust maken in

een situatie waar toch niemand enige invloed op kon uitoefenen? Vragen, waar we ook na honderd jaar geen goed antwoord meer op krijgen. ●

Literatuur

- L. Lietaert Peerbolte, ‘Volksgezondheid’, in Anth. Folmer e.a., *Het Departement van Arbeid, Handel en Nijverheid onder minister Aalberse 1918-1925*. Alphen aan den Rijn 1926.
- Paul Moeys, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918*. Amsterdam-Antwerpen 2001.
- Reinold Vugs, *In veel huizen wordt gerouwd. De Spaanse griep in Nederland*. Soesterberg 2002.

Tenzij anders aangegeven, is het op Zutphen betrekking hebbende cijfermateriaal afkomstig uit de jaarverslagen van de Gemeente Zutphen 1905-1925, geraadpleegd op:
www.regionaalarchiefzutphen.nl.

Noten

1. *leng* – bacterieel bederf, waarbij het brood slijmerig en draderig wordt.
2. www.techniekin nederland.nl/nl/index.php?title=Oorlog_en_distributie_van_voedsel;Lietaert_Peerbolte,p.140.
3. B.H. Sajet, ‘Tuberculose in oorlogstijd’, in *De Socialistische Gids (1920)*.
4. Rob Kammelar, *Schaarste aan zeep in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (www.wereldoorlog1418.nl/zeepschaarste/index.html).
5. Lietaert Peerbolte, p.163-164.
6. Bert Looper, ‘De vergeten eeuw: Zutphen 1814-1918’, in W.Th.M. Frijhoff e.a. (red.), *Geschiedenis van Zutphen*. Zutphen 1989.

7. Het (gemeentelijk) Burgerlijk Armbestuur ging pas in 1919 van start.
8. Zeep wordt gemaakt van plantaardige of dierlijke vetten en oliën. Onze moderne douche-, vaatwas-, machinewas- en reinigingsmiddelen zijn aardolieproducten. Ze hebben niets met zeep te maken en bestonden toen eenvoudig nog niet. Echte zeep is tegenwoordig bijna een luxeartikel, maar toen was zeep het enige middel zowel voor de persoonlijke hygiëne als voor alle was- en schoonmaakklussen in en rond het huis.
9. Regionaal Archief Zutphen, archiefnr. 480, hierin: Distributie-Nieuws 1918/1919. Dageelijks mededelingenblad van de distributiedienst van de gemeente Zutphen.
10. Hennie Ruitenbeek, ‘Wonen in de Polsbroek’, in Bert Looper e.a., *De Polsbroek. Geschiedenis van een Zutphense volkswijk*. Zwolle 1990.
11. Ria Gresnigt e.a., *Lopen door het verleden van het Barthezekwartier. Negen eeuwen geschiedenis van een Zutphense wijk*, p. 92-94. Zutphen 2007.
12. Zie o.a. Frans van Poppel e.a., ‘Hoe lang leefden wij? Historische veranderingen in de levensduur en het doodsoorzakenpatroon’, in *Bevolkingstrends*, 3^e kwartaal 2005, Centraal Bureau voor de Statistiek.
13. 1914 beschouwen we nog als vooroorlogs jaar: de oorlog begon pas in augustus van dat jaar en in de eerste maanden daarna was er in ons land nog nauwelijks iets van schaarste of tekorten te merken.
14. Specifiek vermeld zijn acute bronchitis, bronchopneumonie, croupieuze pneumonie en aandoeningen van de pleuraholte.
15. *Nederlandsche Staatscourant*, 1919 (www.delpher.nl).
16. Gemeentelijk Jaarverslag 1917, 1918.